

ਸ਼ਾਸਤਰਾਥ ਰੂਪੀ ਸੰਵਾਦ: ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ

ਦਰਸਨ ਬੁੱਟਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨੀਲ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਿਆਦਾਤਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦਾ ਤੂੰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਨਵੀ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।¹ ਉਸ ਨੇ ਐਤ ਦੇ ਬੱਦਲ, ਸਲੂਬੀ ਹਵਾ, ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਰ ਤੇ ਹਵਾ, ਖੜਾਵਾਂ, ਦਰਦ ਮਜੀਠੀ, ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ ਅਤੇ ਅੱਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ **ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ** (2006) ਨੂੰ 2013 ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਇਸੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ’ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਥ ਰੂਪੀ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਵਾਲ-ਜਵਾਬ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ‘ਅਸਲ’ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਗੁਰੂਦੇਵ ਵੱਲੋਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵੀ ਬੌਧਿਕ ਯਥਾਰਥ ਰਾਹੀਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਵੱਲੋਂ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਰਸਨ ਬੁੱਟਰ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ **ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ** ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇੱਕ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੋਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਆਸ਼ਾ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗਲਬਾ, ਨਾਰੀ ਸਬੰਧੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਆਦਿ ਪੱਖ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ

ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਖੋਜਾਰਥੀ,
ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
+91 94646-21117

ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਸਲੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੇਚੀਦਾ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾਰਨ ਅਜੇਕਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਦੌੜ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਆਪੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਸ ਦੌੜ ਅਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਪਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਅਸਲ ਸੱਚ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। **ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ** ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਇਹਨਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅਸਲ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਉਹ ਗੁਰੂਦੇਵ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾ-ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ ਲਿਆ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਕੋਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੰਕੇ ਜਾਹਿਰ ਕਰ ਲਏ ਪਰੰਤੂ ਉਲਝਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡੀਆਂ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜਗਿਆਸਾ ‘ਅਸਲ ਸੱਚ’ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂਦੇਵ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਈ ਆਰਤੀ ਦਾ ਥਾਲ ਲੈ ਕੇ
ਚੋਰਸਤੇ ‘ਚ ਖੜੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ
ਕਿਸ ਕਿਸ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਾਂ
ਜਾਂ ਫਿਰ ਹਵਾ ‘ਚ ਉਛਾਲ ਦੇਵਾਂ
ਆਰਤੀ ਦਾ ਥਾਲ।²

ਜਗਿਆਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਭਟਕਣ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਸ ਭਰਮ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂਦੇਵ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ‘ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣ’ ਨੂੰ ‘ਮਨ ਦੀ ਲਗਨ’ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਲਗਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਬਿਧਾ ਚੋਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂਦੇਵ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਦੁਬਿਦਾ ਚੌਰਸਤਿਆਂ 'ਚ ਨਹੀਂ
ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ
ਲਗਨ ਉਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਪਿਉਂਦ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ
ਤਾਂ ਨਵੇ ਰਸਤੇ ਪੁੰਗਰ ਆਉਂਦੇ
ਚੌਰਸਤੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚੋਂ³

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂਦੇਵ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਚਾਨਣ ਦੀ ਚਿਣਗ ਦੇਣ ਲਈ ਅਰਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਉਥੇ ਤੋਂ ਤਾੜੇ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂਦੇਵ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਲਈ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੀ ਪਾਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ:

ਹੇ ਸਖੀ
ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਹੀ ਜਾਮਨ ਹੁੰਦੀਆਂ
ਰਗਾਂ 'ਚ ਦੌੜਦੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ
ਪਿਆਸ ਮਿਟ ਜਾਵੇ
ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ⁴

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਉਸ 'ਅਸਲ ਸੱਚ' ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਟਿਕਾਓ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂਦੇਵ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰਾਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋ ਤਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਵਿਛ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਗਨ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋਵੇ:

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਹਿਜ ਵਿਚਰੀਏ

ਤਾਂ ਹਰ ਹਨੇਰੀ ਗੁਫਾ 'ਚੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਈਦਾ
ਮੱਥੇ ਵਿਚਲਾ ਭਾਂਬੜ
ਸਹਿਜ ਹੋ ਮਸ਼ਾਲ ਬਣਦਾ
ਤਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਵਿਛ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਹੋ ਸਖੀ!
ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਚਿਆਰ ਨੂੰ
ਪਰਤੱਖ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾਂ ਰੋਕੀਂ.....।⁵

ਕਵੀ ਨੇ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਅੰਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ 'ਚ ਹੀ ਰਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਮਨ ਵੱਲੋਂ ਗੁਆਚੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਸੱਚ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਸਾਡੇ ਜਾਗਦੇ, ਚੇਤਨ ਹੋਣ, ਹਉਮੈ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਿਰਸ ਦੇ ਮਿਟ ਜਾਣ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹਨ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿੱਠ-ਗਿੱਠ ਉੱਚੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਹਵਸ ਵੀ ਅੰਬਰ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੋਈ ਧੂੜ ਉਡਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਇੱਕ ਉਹ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਛਤਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਖੰਡ ਰੂਪੀ ਦਰਪਣ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਲੁਕਿਆ ਚਿਹਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਦੇਵ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਦਰਪਣ ਰਾਹੀਂ ਅਸਲ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜ਼ਮੀਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਮਾਸੂਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਹਰ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਦਿੱਖ ਹੁੰਦੀ
ਹਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਅਪਣਾ ਸੱਚ
ਕਿਸੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਲ ਹੀ ਅਸੀਂ

ਮੌਲਿਕ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੁੰਦੀ।⁶

ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸੱਚ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਦ ਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਬਾਲਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਰਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਰਦ ਭਰਪੂਰ ਵੇਦਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਸਾਡੀ ਤੜਫ਼ ਹੀ ਭਰਦੀ
ਹਰਫ਼ਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ
ਕੰਬਣੀਆਂ ਦੇ ਗਜ਼ ਹੀ ਮਿਣਦੇ
ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ
ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵਿਤਾ
ਬਸ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇ ਰਹਿਣ ਦੇ.....।⁷

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨਜ਼ਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਉਦਾਸ ਪਏ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਗੀ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦੇਵੇ। ਇਸਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਚ ਰੂਪੀ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਵੇਗੀ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਭਟਕਣ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਲਝਣਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਤਨ ਦੀ ਮੈਲ ਵੀ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਡੋਲ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ
ਕੋਈ ਛਲੇਡਾ ਰੰਗ ਭਰਮਾਵੇ
ਤਾਂ ਤੂੰ ਅਡੋਲ ਰਹੀਂ ਘੜੀ ਪਲ ਰੁਕਣਾ ਪਵੇ
ਤਾਂ ਚੀਰ ਕੇ ਵੇਖੀਂ ਸੂਰੀ ਕਿਰਨ
ਸਤਰੰਗੇ ਅਨਾਰ ਫੁੱਟ ਪੇਣਗੇ ਤੇਰੀ ਰੂਹ 'ਚੋਂ।⁸

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਜਗਿਆਸਾ ਸਵਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਗੁਰੂਦੇਵ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੰਘੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਹਾ ਕੇ ਅਗੇਰੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਬੀਤ ਗਿਆ ਉਸ 'ਤੇ ਪਛਤਾ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਤੁਰ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਿਲਾਪ ਅਰਥਾਤ ਵਸਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਂਦ ਨਿਰਹੋਂਦ ਦੇ ਝਗੜੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਏਕ ਜੇਤ' ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਹੇ ਸਖੀ!

ਵਸਲ ਦੇ ਅਨੰਦ ਵਿਚ

ਹੋਂਦ ਨਿਰਹੋਂਦ ਦੇ ਝਗੜੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ

ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਦੀ ਇੰਤਹਾਂ ਹੀ ਬਣਦੀ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ

ਮੇਹ ਭਿੱਜੇ ਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਕੇ 'ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਇੱਕ ਅੱਥਰੂ

ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਰੂਹ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ^੧

ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਾ ਰਹੱਸ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਗਦਿਲੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜਿਊਣਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਰਾਹ ਸੁਖਾਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬੋਝ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਉਮਰ ਤਾਂ ਪਲ-ਛਿਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਪਲਕ ਝਪਕਣ ਨਾਲ ਬੀਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਇਹਨਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਬੇਲੋੜੇ ਬੋਝਾਂ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਇੰਨੀ ਬੁਲੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਖਲੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਣ ਸਕੀਏ:

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜਿਊਣਾ ਆ ਜਾਵੇ

ਤਾਂ ਇਕੋ ਪਲ ਉਮਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ

ਪਰ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨੂੰ

ਲਿਸ਼ਕਾਉਣ ਵਿਚ ਮਸ਼ਰੂਫ਼ ਰਹਿੰਦੇ।¹⁰

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਸ਼ਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਫ਼ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਫ਼ਨੇ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਰੂਹ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਅਕਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ:

ਖ਼ਿਆਲ ਰਹੇ ਸੁਫ਼ਨੇ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ

ਨੀਂਦ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਹੋਣਾ

ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਜਾਗਣਾ ਵੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ।¹¹

ਘਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ, ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਸਭ ਮਕਾਨਕੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹ-ਪਰਕ ਆਧਾਰ ਮੇਕਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਸਪੇਸ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਜਿਹੜੀ ਸਪੇਸ ਸਿਰਜੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਪੇਸ ਮੰਡੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਕਾਰਨ ਵਿਸਤ੍ਰੁਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਡੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੇ ਘਰ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਹੀ ਵਸਤੂਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਸਤੂ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਘਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਪਥਰਾਅ ਗਏ ਹਨ।”¹² ਗੁਰੂਦੇਵ ਘਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਘਰ ਮਹਿਜ਼ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਐਸੇ ਘਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਰੂਹ ਤੇ ਕਲਬੂਤ ਵਿਚਲਾ ਫ਼ਰਕ ਮਿਟ ਜਾਵੇ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਜਗਿਆਸਾ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਦਰਦ ਨੂੰ ਦਾਰੂ, ਹਵਾ ਨੂੰ ਸਾਹ ਅਤੇ ਤੜਫ਼ ਨੂੰ ਰਾਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਕੀ ਹੈ? ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਚੁੱਪ ਉਸ

ਅਲਾਪ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚਲੀ ਵਿੱਥ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਿੰਤਨ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕੇ ਵੇਲੇ ਨਾਰੀ ਸਿਰਜਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਵੀ ਪਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚੀਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦਰੋਪਤੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੋਈ, ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣੀ ਪਈ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਔਰਤ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਕਲਯੁਗੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਗਨ ਦਰੋਪਤੀਆਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੀਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਉਣ ਲਈ ਧਰਤੀ ਪਾਟਦੀ ਹੈ:

ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੀ

ਨਗਨ ਦਰੋਪਤੀਆਂ ਦਾ ਰੁਦਨ

ਹੁਣ ਤਾਂ ਧਰਤ ਵੀ ਨਾ ਪਾਟਦੀ

ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸੀਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਉਣ ਲਈ।¹³

ਮਨੁੱਖ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਸਮਾਜਿਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵੀ। ਪਿਤਰਾਂ, ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਘਸੀਆਂ-ਪਿਟੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਕੇ ਜਿਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੰਨੀ ਬੈਠਾ ਹੈ:

ਅਸੀਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੇ

ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ ਕੇ ਮੇਲਾ ਵੇਖਦੇ

ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਧਰ ਕੇ ਉੱਡਦੇ

ਤਿਲ ਤਿਲ ਮਰਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਖਦੇ।¹⁴

ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਗਮਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਭਟਕਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਥਿੜਕ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਪਸਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ ਡਗਮਗਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂਦੇਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਟਕ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਖ਼ਲਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪਵੇਗਾ ਪਰ ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਰਾਹ ਮਿਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਸੱਚ ਲਈ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਕੰਧਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਾਡੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਖੁੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ। ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜੀਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੂਪੀ ਫੁੱਲ ਤਾਂ ਹੀ ਖਿੜ ਸਕੇਗਾ:

ਗਮਲੇ 'ਚ ਖਿੜੇ ਗੁਲਾਬ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰਾ
ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਜੇ ਤੇਰੇ ਸੀਨੇ 'ਚ ਖਿੜਿਆ
ਹੁਣ ਦੇ ਪਲ
ਤੂੰ ਇਸਦੀ ਮਹਿਕ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀਂ।¹⁵

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਟਕਣ ਉਸਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚਕਾਚੌਧ ਪਿੱਛੇ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁੱਖ ਲੱਭਦਾ-ਲੱਭਦਾ ਉਹ ਅਸਲ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ:

ਹੱਟੀਆਂ ਤੋਂ
ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਖਰੀਦਦੇ
ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੇਚ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ।¹⁶

ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਜੇਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਘੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਰਜ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੂਰਰੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਿਚ

ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਝਾਂ ਵੀ ਵਿਸਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਹਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਭੀੜ ਇੰਨੀ ਸੰਘਣੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਪੈਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪੈਰ ਦਾ ਫਾਸਲਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਦੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਲ ਬੈਠਿਆਂ ਵੀ ਨੇੜਤਾ ਨਹੀਂ:

ਭੀੜ ਵਿਚ

ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਾਂ ਤਕ ਦੂਰੀ ਨਾ ਮਾਤਰ

ਦਿਲਾਂ ਤੋਂ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚਲਾ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਫਾਸਲਾ

ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿੱਧਣ ਦੀ ਕਾਹਲ 'ਚ

ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਦੀ ਵੀ।¹⁷

ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਰੁਝੇਵਾਂ ਇਸ ਲਈ ਇੰਨਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭੁੱਖ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਉਹ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਦੌੜਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੇ ਦੀ ਆਸ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇੰਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਲੋੜ ਤ੍ਰਿਰਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਅਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਟਕਣ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਵੀ ਅਸਲ ਸੱਚ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤ ਮਾਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇੜੀਆਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਰਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ:

ਤੈਅਸ਼ੁਦਾਂ ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਵੇਲੇ

ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਛਟਪਟਾਏਗਾ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ

ਪਰ ਧੜਕਦੇ ਭੂਚਾਲਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਅੰਦਰ ਹੀ

ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਬੀਜ ਹੁੰਦੇ।¹⁸

ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸਲ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕੇ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚੋਂ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਜਿੰਦਰੇ ਅਤੇ ਬੇਤਰਤੀਬ ਉਲਝਣਾਂ ਰੂਪੀ ਗੰਢਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਸੱਚ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥੂਲ ਅਕਾਰ ਜਾਂ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਜੇ ਘਟ-ਘਟ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਭਟਕਣ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ** ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰਾਥ ਰੂਪੀ ਸੰਵਾਦ ਰਾਗ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਹੋਂਦ ਤੋਂ ਹੋਂਦ, ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਚੇਤਨਾ, ਅੰਤਰੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ, ਕਾਦਰ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਆਦਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, **ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ**, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2018, ਪੰਨਾ-229
2. ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ, **ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009 ਪੰਨਾ-52
3. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-53
4. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-9
5. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-13
6. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-21
7. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-23
8. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-27
9. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-37
10. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-45
11. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ-47
12. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, **ਇੱਕੀਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਉਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ** (ਮਨਮੋਹਨ, ਜਸਵੰਤ

ਦੀਦ, ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ, ਜਸਵੰਤ ਜਫ਼ਰ ਅਤੇ ਦੇਵਨੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ
ਵਿਚ), (ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2024, ਪੰਨਾ-446

13. ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਟਰ, ਮਹਾਂਕੰਬਣੀ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009,
ਪੰਨਾ-59
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-63
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-73
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-75
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-84
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-89